

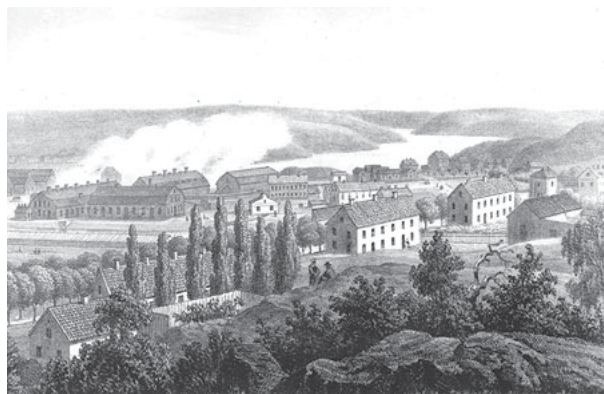
"ETT JORDISKT PARADIS"
Åtvidaberg – ett brukspatriarkalt
mönstersamhälle?
Svante Kolsgård

”Ett jordiskt paradiset” Åtvidaberg – ett brukspatriarkalt mönstersamhälle?

Svante Kolsgård

Karaktäriserades de svenska bruken av maktfullkomliga brukspatroner och en arbetarbefolkning som dignande under slavliknande förhållanden eller liknade just den svenska bruksorten något av ett industriellt mönstersamhälle? Den moderna historiska forskningens syn på det brukspatriarkala systemet har förändrats under senare tid. Relationerna mellan bruksledning och arbetarbefolkning i Åtvidaberg illustrerar väl den nya synen på patriarkala strukturer i bruksmiljön under 1800-talet.

En beskrivning från år 1866 av bruksorten Åtvidaberg tecknar en synnerligen positiv bild av brukssamhället. Det rådde goda relationer mellan bruksherre och bruksarbetarbefolkning. Här talas om husbondens, Baron Seth Adelswärds ”enkla flärdfrihet och sanna humanitet” och om ”arbetarnas milda och rättvisa behandling” samt en ”påtaglig omsorg om deras väl och framtid”. Åtvidaberg beskrivs som ett prydligt samhälle, där bruksarbetarnas bostäder präglades av ”snygghet och välstånd”. Dessa goda förhållanden skapade goda Åtvidabergare - till exempel ”sqvaller, förtal, afundsjuka, högmod och andra lidelser, som äro det trevna umgängets dödsfiender, förmärkas icke här”. Åtvidaberg kan, enligt författaren, karaktäriseras som ”ett jordiskt paradiset”.

Åtvidabergs kopparbruk på 1860-talet. Facettens arkivdepå.

Men så här bra var det väl knappast förr – varken i Åtvidaberg eller i andra brukssamhällen? Nej – författaren minst sagt förskönar verkligheten. Det finns en rad betydligt mörkare skildringar av det svenska brukssamhället, där sammanhållningen inom brukssamhället byggde på en ytterst sträng disciplin där ”prygel och dryga böter” var vanligt förekommande. Bostadsstandarden var miserabel med en ”obefintlig hygien” och ”vädring förekom inte och därför blev luften vidrig, där kanske tio personer måste packa ihop sig i ett rum”. Motståndskraften mot sjukdomar var ringa bland dessa arbetslavar”. Men var det verkligen så här illa? Nej, detta är överdrifter åt andra hållet.

Föregångare till ”det svenska folkhemmet”?

Den historiska forskningens syn på det svenska bruket och inte minst på den patriarkala struktur som så kraftigt präglade brukssamhället - har ur en rad aspekter förändrats under de senaste 25 – 30 åren – främst i positiv riktning. Disciplin och omsorg har varit och är fortfarande nyckelord vid en beskrivning av det brukspatriarkala systemet. Tidigare har främst disciplinaspekten lyfts fram, men idag betonas mer begreppet omsorg. Brukspatronen skildras numera som en visserligen sträng patriark, men också en filantropisk storföretagare. Historiker har till och med talat om att ”folkhemmet” i Per Albin Hanssons tappning, ur vissa aspekter kan sägas ha varit en realitet i många brukssamhällen redan i slutet av 1800-talet och decennierna kring 1900. Man bör självklart inte jämföra arbets- och boendevillkor med dagens samhälle. Men mycket tyder på att det, under 1800- och början av 1900-talet, oftast var bättre levnads- och arbetsförhållanden i ett brukssamhälle jämfört med en stad eller på landsbygden. I brukssamhället blev man omhändertagen ”från vaggan till graven”.

Omsorg

Begreppet omsorg kan ses ur en rad aspekter. Bruksarbetarnas löner var i reda penningar kanske inte så stor, men därtill kom en betydande andel in natura - exempelvis spannmål och andra livsmedel. Härigenom fick bruksarbetarfamiljerna en relativt näringsriktig kost. Man slapp svälta. Etableringen av kooperativa handelsbodas uppmuntrades tidigt vid många bruk – till exempel i Bersbo gruvsamhälle redan i slutet av 1860-talet, vilket förstärkte tillgången till viktiga baslivsmedel. Under nödåren i slutet av 1860-talet köpte bruksledningen i Åtvidaberg in spannmål på markanden i Linköping för att säkra basfödan till bruksarbetarna. ”Barnasäd” – var ett begrepp i många brukssamhällen, det vill säga ett barnbidrag i form av extra tilldelning av spannmål till familjer med barn under 12 år.

Tillgång till arbete innebar tillgång till mat. Risken för arbetslöshet var relativt liten vid ett bruk, då arbetskraften kunde föras mellan brukets olika sektorer: bergshantering, serviceindustrin, skogsbruket och jordbruket. Men när krisen slog till ordentligt – som i Åtvidaberg i början av 1870-talet drabbades bruksbefolkning hårt, med en våldsamt utflyttning från socknen som följd.

Bostaden för en bruksarbetarfamilj i Åtvidaberg var fram till 1890-talet en annan del av löneförmånen. Bostadsstandarden var fram till denna tid dock i särskilt hög, även om den säkerligen var sämre i många andra bruksorter. Mot slutet av 1800-talet kom dock bostadsfrågan för arbetarfamiljer att diskuteras intensivt i samband med växande slumbebyggelse i industriella miljöer både i Sverige och i utlandet. Det var den industriella revolutionens baksida. De sociala problemen blev allt akutare. Den sociala frågans lösning fanns enligt många debattörer – inte minst bland bruksherrar som Theodor Adelswärd – i den goda bostaden – det egna hemmet. Egnahemsrörelsen i Åtvidaberg styrdes helt från bruksledningens sida, men medförde åren kring 1900 en radikal förbättring av bostadsstandarden för ett betydande del av bruksbefolkningen.

Brukets spannmålmagasin vid övre bruksdammen. Magasinet byggdes på 1860-talet. Foto Curt Ekström.

Arbetarbostäder vid Åtvidaberg för sex familjer. Foto Johan E. Thorin.

Omhändertagaranda

Till omsorgsaspekten kan vi även räkna den omhändertagaranda som tidigt utvecklades vid bruken. Det hierarkiskt styrda brukssamhället medförde att olika vårdbefrämjande insatser var förhållandevis lätta att införa. I Åtvidaberg fanns en bruksläkare redan på 1780-talet. 1841 erbjöd sig baron Jan Carl Adelswärd att bekosta en förenad bruks- och provinsialläkartjänst med placering i bruksorten. Här som i andra bruksmiljöer finner vi även tidigt sjukstugor, bruksapotek och medicinen till behövande var oftast gratis. Den första skoltandvårdskliniken i Östergötland öppnades i Åtvidaberg 1908 på initiativ av baron Adelswärd.

Hierarkin inom brukssystemet var också en tillgång när det gällde att snabbt genomföra förebyggande åtgärder mot olika epidemiska sjukdomar. När den fruktade koleran hotade 1853 vidtogs i Åtvids socken snabbt ett antal åtgärder, vilket tyder på god organisationsförmåga.

Utvecklingen av den tidiga åldrings- och fattigvården är också speciell i brukssamhället. Hytt- och gruvarbetare var befriade från skatt till sockenfattighuset. De blev på ålderdomen istället omhändertagna på brukets bekostnad. Redan när Åtvidabergs kopparverk bildades på 1760-talet avsattes en viss del av vinsten till ”verkets fattiga” och 1809 inrättades det Adelswärdiska fattighuset för brukets pensionärer – en parallellorganisation till socknens fattigstuga. Dessutom listades ett betydande antal av före detta bruksarbetare eller änkor till bruksanställda som gratialister, vilket innebar att de fick motta en slags pension. Bruksledningen stödde vidare olika kassor, exempelvis Åtvidabergs Bruksarbetares Pensionskassa.

Fattiga barn kunde få särskilt stöd genom särskilda fonder understödda av brukets ledning. I Åtvidaberg delades gåvor ut vid jultid till behövande barn i form av ett par skor, en påse godis och liten svensk flagga. Vid tiden för första världskriget var emellertid ekonomin kärv. Man blev tvungen att minska gåvans värde. Vad skulle man dra ner på? Krig föder nationella känslor, så det blev gottpåsen som uteslöts – barnen fick skor och svensk flagga. Vissa forskare anser att just gåvor – i olika former från en bruksledning till bruksbefolkning – har spelat stor roll inom bruksystemet för att skapa lojalitet mellan bruksarbetarna och bruksledningen och därmed konservera ett patriarkalt system.

Brukets ”pensionärer” utanför fattighuset 1905. Foto Johan E. Thorin.

Disciplin och inflytande

Bruksledningen personifierad av en brukspatron hade formellt och reellt inte bara den ekonomiska utan även den politiska makten helt i sin hand. Inflytande över det politiska systemet på lokal nivå förändrades föga trots införande av kommunallagarna 1862. Den kommunala rösträtten var graderad. En välbärgad person kunde således ha ett stort antal röster. De flesta nådde inte ens upp till rösträttsstreckad och var således uteslutna från lokalt politiskt inflytande. I den fyrktalslängd, det vill säga rösträttslängd, som upprättades 1864, visade det sig att av socknens drygt 5 000 invånare hade endast 171 personer kommunal rösträtt. Tillsammans förfogade dessa över cirka 25 000 fyrkar. Men antalet röster var minst sagt ojämnt fördelade. Drygt 50 procent av dessa tillföll nämligen en enda person - den dåvarande baronen Seth Adelswärd.

Bruksherrens inflytande var även betydande inom en rad andra områden, exempelvis det rättsliga systemet, särskilt fram till och med 1850 då bergstinget handlade brottsmål rörande bergshanteringen. I Åtvidaberg fanns dessutom under lång tid en särskild biträdande länsman, som var avlönad av baroniet. En särskild lag, jus patronatus, reglerade förhållandet mellan kyrka och bruksledning på en bruksort. I vissa frågor var således kyrkan i Åtvidaberg underställd baronerna Adelswärd. Då skolan i sin tur länge var en kyrklig angelägenhet, var bruksherrens inflytande över den lokala skolvärlden mycket stark. Baronerna Adelswärd månade om en god utbildning och gav omfattande ekonomiskt stöd till skolverksamheten, men härigenom gavs även ett disciplineringsinstrument i brukslednings hand. Skolbarnen kunde fostras till goda bruksarbetare.

Symbolisk bruksarkitektur

Bruksherren skulle vara synlig i samhället. Som den ”gode fadern” var kontakter med de bruksanställda och deras familjer en del av den patriarkala relationen. Om nu detta inte kunde ske dagligen, så var brukspatronens position i samhället ändå påtaglig – inte minst representerad genom en

monumental bruksarkitektur. Med förebilder från främst de uppländska vallonbruken uppfördes arbetarbostäder, industribyggnader, brukshotell, kyrkor och bruksherrgårdar i 17- och 1800-talets bruksorter, där ofta ytterst välrenommerade arkitekter anlätades. Bruksarkitekturen från denna tid kom därför att hålla en hög klass. Bruksbebyggelsens fysiska placering följde ett strikt utvecklat mönster. Topografin utnyttjades för att extra tydligt framhäva representativa byggnaders symbolvärde. Detta kom i hög grad att gälla i Åtvidabergs bruksbygd. I brukssamhället dominerade den raka Bruksgatan med vitrappade arbetarbostäder, vilken ledde fram till det ståtliga Stallet. I bruksomlandet uppfördes ett stort antal herrgårdar och mindre bruksmiljöer i enhetlig senempirstil, så kallad Jonssonempir eller Tjustempir.

Det högt belägna brukskontoret, "blickande" ut över Åtvidabergs kopparbruk. Foto Augusta Zetterling 1860-talet.

Svante Kolsgård är lärare i historia vid Linköpings universitet.

Referenser

Andersson A, *"Se människan i hennes miljö". En studie av hälso- och sjukvårdens framväxt och organisation i Åtvids brukssocken under 1800-talet, samt en studie av sjukdomsbilden i Åtvids brukssocken åren 1858-1860.* Opublicerad B-uppsats i historia. Linköpings universitet. 1996.

Arnstedt A, *Tandvårdens rötter i Östergötland.* 1994.

Bursell B, *Träskoadel. En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900.* 1975.

Ericsson C, *Vi är alla delar av samma familj. Patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880-1940.* 1997.

Höjer M, *Konungariket Sverige. 2:1 Götaland. Östergötlands län. En topografisk-statistisk beskrifning med historiska anmärkningar.* 1882.

Isacson M, Bruket och folkhemmet. I *Häftet för kritiska studier, nr 2* 1991.

Nordenström G, *Ett besök vid Åtvidabergs kopparverk.* 1866.

Paulsson G, *Svensk stad. Del 2. Från bruksby till trädgårdsstad.* 1972.

"Protocoller och Öfriga Handlingar angående, inom Åtvids Socken, vidtagna åtgärder emot kolera farsoten År 1853" Mapp med diverse handlingar. Baroniet Adelswärds arkiv.

"Styrelsen för Åtvids Barnhemsfond. Protokoller 1890-1914. Baroniet Adelswärds arkiv.

Åtvidabergs historia. Red S Hellström. 1983.